

motoriek van het schrijven

OVER-SCHRIJVEN

Bij het begrip 'schrijfonderwijs' denken de meeste mensen aan stel- en spelonderwijs. Weinig aandacht heeft men over het algemeen voor de daad van het schrijven op zich, het ontwikkelen en cultiveren van het handschrift.

Toch is ook dat een aspect van 'taal op de basisschool'.

Marius Lindeman, oprichter van het Schrijfpedagogisch Centrum in Amsterdam, geeft in dit artikel aan waarom het leren schrijven op de basisschool lang niet altijd het gewenste resultaat heeft en doet suggesties voor verbetering.

Wie kinderen van 6 tot 8 of 9 jaar wel eens vol overgave heeft zien worstelen met het naschrijven of overtrekken van letters of woorden zou verwachten dat daar de basis wordt gelegd voor een goed handschrift. Toch blijken er steeds meer volwassenen te zijn, die geen pen meer op papier durven zetten. Niet alleen omdat ze bang zijn voor taalfouten, maar ook vaak omdat ze zich schamen voor hun hanepoten. Het is goed mogelijk dat die twee 'handicaps' elkaar beïnvloeden. Een artikel over handschriftontwikkeling en de begeleiding daarvan, is dat niet een beetje achterhaald? Typemachines en tekstverwerkers zijn voor velen de dagelijkse vervangers van de vul- of balpen.

Dat mag dan misschien de toekomst zijn, zolang kinderen in de eerste jaren van de basisschool zich nog de motoriek van het schrijven eigen moeten maken, dient dat pedagogisch en didactisch juist te gebeuren. En dat is vaak niet het ge-

val.

In dit artikel wil ik ervoor pleiten, dat leerkrachten in het basisonderwijs de handschriftontwikkeling van het individuele kind doordacht en systematisch begeleiden. Dat vraagt een andere organisatie van het onderwijs in voorbereidend en aanvankelijk schrijven. Nu moeten kinderen te vaak voldoen aan eisen waar ze nog niet rijp voor zijn.

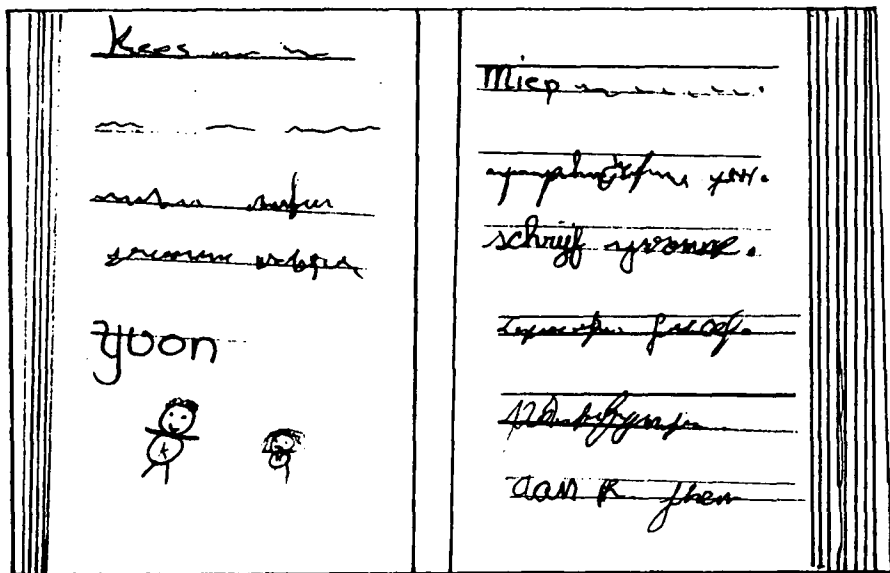
Kader

Als kinderen taalproblemen hebben wordt de oorzaak over het algemeen gezocht in taal- of ontwikkelingsachterstand, het minder goed functioneren van een van de zintuigen of zelfs het achterblijven van hersenfuncties.

Kinderen met taalproblemen krijgen te maken met verschillende remediërende activiteiten. Meestal wordt het handschrift betrokken in de

lees het graagst

JK

groep 4

diagnose, maar als dat slecht blijkt te zijn, volgt er zelden een gerichte aanpak.¹

Ook in de literatuur over het taalverwervingsproces ontbreekt de aandacht voor het leren schrijven en de invloed daarvan op de individuele taalverwerving.

Relatie met taalvaardigheid

Toch is het een plausibele veronderstelling, dat de motorische schrijfvaardigheid samenhangt met de andere taalvaardigheidsaspecten.

Een amorf (vormloos) schrijffletterbeeld kan het ontwikkelen van een goed woordbeeld belemmeren. Slordig schrijven kan, zeker bij spellingzwakke kinderen, het woordbeeld zelfs negatief beïnvloeden.

De ervaring leert ons dat mensen, die op latere leeftijd hun handschrift verbeteren, ook beter gaan formuleren en spellen. Meer dan die samenhang veronderstellen kunnen we niet, want taalvaardigheidsonderzoeken laten jammer genoeg het aspect 'leesbaarheid van het handschrift' steeds buiten beschouwing. Wel loopt op dit moment aan de universiteit van Nijmegen een onder-

zoek naar de relatie tussen de motoriek van het schrijven en de verschijnselen dyslexie en minimal-brain-damage (MBD).

Knelpunten

De geringe aandacht voor het leren schrijven binnen het moedertaalonderwijs heeft verschillende oorzaken. Om te beginnen maken leerkrachten zelden bewust het onderscheid tussen schrijven als motorische vaardigheid en de communicatieve functie van schriftelijk taalgebruik. Als daar, in de fase van het aanvankelijk schrijfonderwijs, wél aandacht voor is, beoordelen leerkrachten meestal het schrijfsresultaat in plaats van het schrijfproces waar het eigenlijk om gaat. Dat ze dat doen, komt onder andere doordat een aantal vragen rond de complexere vaardigheid van het schrijven nog onbeantwoord zijn: Hoe en op welk moment kan een kind het best leren schrijven? Wat is de invloed van voortijdig en ongericht leren schrijven op de taalvaardigheidsontwikkeling? De bestaande schrijfmethodes hebben hardnekkige vooroordelen in het leven geroepen ten aanzien van de grafische vormgeving van het

handschrift. Een factor die het nog moeilijker maakt, is dat er tussen de methoden voor aanvankelijk lezen en die voor aanvankelijk schrijven meestal geen samenhang bestaat.

De leerkrachten die met deze ingewikkelde materie worden geconfronteerd, hebben tijdens hun opleiding maar enkele uurtjes schrijfonderwijs genoten. Daarin was, naast de eigen vaardigheid, vaak nauwelijks tijd voor de didactiek van het schrijfonderwijs. Zo moeten leerkrachten in het basisonderwijs haast wel slecht beslagen ten ijs komen.

Schrijfonderwijs nader bekeken

Het gaat niet vanzelf

Luisteren en spreken leren kinderen op een natuurlijke wijze, zonder dat ze daar gerichte instructies bij nodig hebben. Ook lezen en schrijven kan een kind zichzelf leren, als het daartoe gemotiveerd is. Maar een gerichte begeleiding is vereist bij het ontwikkelen van een handschrift. Dat is iets anders dan druk- of schrijffletters natekenen. Schrijfvaardigheid ontwikkelen is het cultiveren van een individueel bewegingsverloop. Hierbij voltrekken zich een aantal processen waarvan de leerling zich niet bewust is maar die de basis vormen voor de persoonlijke schrijfstijl.

Of een kind aan leren schrijven toe is, is sterk afhankelijk van de individuele ontwikkeling op verschillende gebieden.

In het huidige basisonderwijs leren veel kinderen schrijven op een moment dat ze daar nog niet rijp voor zijn. Kleuters en zesjarigen krijgen vaak opdrachten die boven hun kunnen liggen. Voordat de leerkracht start met het aanbieden van de eerste schrijfpatronen moet aan een aantal voorwaarden voldaan zijn.

Voorwaarden

Schrijven is een a-symmetrische handeling. Om die te kunnen uitvoeren moet de lateralisatie zover ontwikkeld zijn, dat het mogelijk is de voorkeurshand te activeren. Tijdens het lateralisatieproces neemt het aantal hersenfuncties toe, groeit het skelet en oefent het kind de spieren. Op zes- of zevenjarige leeftijd is dit proces voltooid. Te vroege start met voorbereidend schrijven levert een onvolledige of schijn-lateralisatie op.

Op het vlak van de motoriek gelden de volgende voorwaarden:

- * Het kind kan de vingers van de voorkeurshand buigen en strekken, vooral de duim, terwijl het een potlood vasthoudt, zonder dat er nevenbewegingen optreden in pols of onderarm.

- * De oppositie van de duim van de voorkeurs-hand is zodanig ontwikkeld, dat de pen- of potloodgreep ontspannen aangeleerd kan worden. Wat de psycho-motoriek betreft:

- * De ruimtelijke oriëntatie en de oog-handcoördinatie laten het kind toe, dat het een goede schrijfhouding aan kan nemen.

- * Het kind kan instructies verwerken en toepassen met betrekking tot een ontspannen zit-schrijfhouding, pengreep en papierligging.

- * Het kind kan denkprocessen in bewegingen omzetten.

- * Het kind kan zich gedurende langere tijd concentreren op een fijn-motorische beweging.

Proces en resultaat

De enige manier waarop een leerkracht erachter kan komen of een kind aan voorbereidend schrijven toe is, is observatie. Het doel van voorbereidend schrijven is het activeren van de schrijfbeweging. Of die succesvol verloopt, kan de leerkracht uitsluitend tijdens het bewegingsproces zelf beoordelen en nooit achteraf (tenzij hij/zij gebruik maakt van een video-opname).

In de praktijk bepaalt vaak het zichtbare resultaat, het schrijfpatroon, de waardering. Het positief beoordelen van zo'n mogelijk schijn-resultaat kan ertoe leiden dat het kind een sneltekentechniek ontwikkelt in de fase van het aanvankelijk schrijven. Dan ontstaat er een amorf letterbeeld in de grafische vormgeving, doordat het onoprechte ontwikkelingsproces leidt tot motorisch onvermogen.

Leerkrachten moeten er dus steeds van doordrongen zijn, dat mooie letters lang niet altijd het resultaat zijn van goed uitgevoerde schrijfbewegingen.

De huidige praktijk

Kleuters tekenen meestal nog vanuit hun schouders. Met dezelfde motoriek gaan ze vaak lettervormen natekenen. Ze imiteren het schrijven van volwassenen. Hun producten zijn krabbelwoordjes of zelfs brieven, die ze zelf kunnen 'lezen'. Ze bekomen zich niet om vorm, volgorde, schrijfrichting, lettergrootte of lettertype.

Het is een misvatting te denken dat die kinderen dus aan voorbereidend schrijven toe zijn. Dit let-

ter-natekenen verdient wel waardering omdat het een uiting is van motivatie om te willen leren lezen en schrijven. Maar het betekent niet, dat de leerkracht dat kind schrijfpatronen moet gaan voorleggen.

Onder de druk van de eerste klas is er in het kleuteronderwijs vaak een zekere gehaastheid te zien, waarin het voorbereidend schrijfonderwijs dienstbaar wordt gemaakt aan het aanvankelijk schrijven in de eerste klas.

Als kleuters naar de 'grote school' gaan, krijgen ze te maken met aanvankelijk schrijfonderwijs. Dat geschiedt doorgaans klassikaal: voor alle kinderen op alle momenten hetzelfde. Met hun individuele ontwikkeling wordt ineens bijzonder weinig rekening gehouden. Toch is pas op zes- of zevenjarige leeftijd het lateralisatieproces voltooid en de dominantie manifest. Pas dan kan het kind de fijn-motorische bewegingen met de voorkeurs-hand oefenen, zonder dat er een extra spanning in het lichaam optreedt.

Het spellend natekenen van de letters mag dan de analyse- en synthesehandeling binnen het aanvankelijk lezen ondersteunen, het heeft niets met schrijfonderwijs te maken. De ergonomische aspecten van het schrijven (zit-schrijfhouding, pen-greep, papierligging) spelen tijdens de leesles ogenschijnlijk geen rol. Aanvankelijk lezen en schrijven lijken bij elkaar te horen. Dat het twee heel verschillende vaardigheden zijn, zien leerkrachten, in navolging van de leesmethodes, vaak over het hoofd.

We maken het ze lastig

Het moet voor de kinderen ook wel moeilijk zijn. Ons klankschrift heeft twee verschijningsvormen: de drukletter, die er is om te lezen, en de schrijfletter, die, voordat hij te lezen valt, eerst vorm moet krijgen op papier.

Het lezen van een drukletter vraagt van het kind, dat het die letter herkent, koppelt aan de bijbehorende klank en deze via de stembanden realiseert. De oren controleren of het goed ging. De impuls tot lezen ligt altijd buiten het kind, in de letters (inhouden) op het papier. De schrijfletter moet het kind zelf maken. Het moet schriftbeelden omzetten in schrijfactiviteit. Dat vereist een volkomen beheersing van het psychomotorisch apparaat en een volledig uitgewerkte lateralisatie. Als dit proces onnatuurlijk verloopt kan dit een gevolg zijn van onvermogen of faalansgt. Het produkt kan toch mooi zijn. Dan is er sprake van een schijnresultaat.

Lees- en schrijfmethodes

Bij het aanvankelijk lezen krijgt het kind vaak verwarrende informatie. In de leesmethode wordt verwacht, dat het blokletters schrijft, terwijl de schrijfmethode het tegelijkertijd schrijfletters laat oefenen. Dat is een funeste koppeling. Letters maken in de juiste bewegingsuitvoer vereist de beheersing van de verfijnde motoriek. Dan nog moet de opbouw van het bewegingsschema bij het maken van de lettervormen altijd eenvormig zijn. Daarom is het onjuist bij het aanvankelijk lezen blokletters te laten natekenen als het kind in de schrijfles koordschrift leert. Vanaf het begin moeten de lettervormen, die het kind leert schrijven, gezien worden als de basis voor het eigen handschrift. Gezien de ontwikkeling van de schrijfletter in de afgelopen 80 jaar mogen we veronderstellen dat de verbonden schrijfletter de voorkeur verdient.

Op veel scholen zien we de volgende combinatie:

Aanvankelijk lezen

*Veilig leren lezen
werkschrift A 1 blz. 1*

boom

De kinderen krijgen de gelegenheid om de letters na te trekken en te tekenen als schrijf-motorische ondersteuning van het lezen.

Aanvankelijk schrijven

*Schrijf vaardig
(modern lopend schrift)*

Overtrekschrift 0
— de letter m blz. 4
— de letter o blz. 12
— de letter b blz. 16

m

o

b

Dezelfde letters m, o, b, worden in het overtrekschrift afzonderlijk overgetrokken, en later, in oefenschrift 1 van deze schrijfmethode, verbonden met andere letters.

Deze manier van werken veroorzaakt een grote variatie in aanbod van informatie. De schrijf-motorische ondersteuning in de leesmethode heeft een ander bewegingsverloop dan het overtrekken van de schrijfletter. Door het in een nog later stadium verbinden van de letters ontstaan er als het ware drie varianten van één letter: (1) de blokletter, (2) de losstaande schrijfletter en (3) de schrijfletter in woordverband. Welke lettervorm moet het kind nu kiezen als het gaat schrijven? Er zijn scholen die, om deze verwarring te voorkomen, de blokletteroefeningen in de leesmethode afplakken en de bladen gekopieerd gebruiken.²

En de inhoud dan?

In het voorgaande verhaal lijkt steeds de vorm bóven de inhoud te gaan. Alsof kinderen niet willen leren schrijven omdat ze anderen iets schriftelijk willen meedelen. Natuurlijk is dat een heel belangrijke factor in het taalonderwijs. Maar het gaat er dan om, de kinderen de geëigende middelen in handen te geven om die schriftelijke mededeling te doen. Mooier en zinvoller dan het natekenen van letters zijn technieken als stempelen,

typen en het gebruik van plakletters. Ook vlotte kleuters kunnen hiermee aan de slag, als de leerkracht erop let dat de te gebruiken lettertypes overeenkomen met die in de aanvankelijke leesmethode. Niet alleen het kind dat de letter of het woord maakt, kan het herkennen (en daardoor een goed letter/woordbeeld ontwikkelen), ook andere kleuters kunnen de vormen gemakkelijk herkennen en er bijvoorbeeld hun 'eigen' letter in terugvinden.

Daarnaast zijn er de letterdozen en letterdomino's die, naast de al genoemde onderwijsleermiddelen, het aanvankelijk leesproces kunnen ondersteunen. Aan het aanvankelijk stellen, het zélf schrijven van een tekst, hoeft dan geen pen meer te pas te komen. Met stencil- of fotokopieerapparatuur of, liever nog, de drukpers zoals in het Freinet-onderwijs, kunnen de gemaakte teksten vermenigvuldigd worden en daarmee de wezenlijke communicatieve functie krijgen. Een klaskekrant, een klasseleesboek met eigen verhalen en correspondentie met een andere school kunnen middels deze technieken vorm én functie krijgen. Het analyseren en synthetiseren komen er evengoed door tot hun recht.

Nicole Hovenaars groep 5

Op deze wijze kunnen kinderen schriftelijke mededelingen doen, zonder de motorische handeling van de schrijfbeweging te hoeven uitvoeren. Dat is nodig, want natuurlijk daagt het leren lezen het kind ook uit te willen leren schrijven. Een lees-schrijfhoek, ruim voorzien van allerlei materialen, mag dan ook in de eerste jaren van de basisschool in geen klas ontbreken.

De doorgaande lijn

Een verantwoorde opbouw van het schrijfonderwijs kan er als volgt uitzien.

In de kleuterklas begeleidt en ondersteunt de leerkracht de motorische (senso- en psychomotorische) ontwikkeling. De activiteiten liggen dus op het gebied van voorbereidend bewegen (en niet: voorbereidend schrijven). De enige bewegingsmethode die voor deze fase en de volgende een afgewogen opbouw te bieden heeft is *Le bon départ*³.

Pas als het er op zes- of zevenjarige leeftijd aan toe is, begint het kind met voorbereidend schrijven. Bij de oefening van schrijfpatronen kan gebruik gemaakt worden van de bestaande schrijfmethodeboekjes. Voor die tijd leert het geen lettervormen (middels instructie) te schrijven, ook niet bij het aanvankelijk lezen. Dat gebeurt pas als de leerkracht heeft vastgesteld dat de (psycho-)motoriek en de voorkeurshand voldoende ontwikkeld zijn. Per kind stelt zij/hij dus vast wanneer het de overstap kan maken naar aanvankelijk schrijven.

Deze individualisering vereist meestal enige aanpassing in de klasse-organisatie. Het voorbereidend schrijven heeft een eigen plek, totdat de motoriek voldoende ontwikkeld is. Pas dan is er sprake van een zinvol, geïntegreerd taalonderwijs, waarin het hanteren van de verschillende taalfuncties voorop staat. Daartoe moet de leerkracht de deelvaardigheid motorisch schrijven flexibel kunnen hanteren en van andere onderwijsleermiddelen gebruik maken bij het inoefenen van het aanvankelijk lezen en spellen. Op ongeveer negenjarige leeftijd heeft het kind dan een vloeiend eigen handschrift ontwikkeld. Dan kan het gaan oefenen in het versnellen van het schrift. De leerkracht kan dat stimuleren door de leerlingen gesprekken in de klas te laten notuleren en aantekeningen te laten maken van mondeling gegeven informatie (waaronder bijvoorbeeld interviews). De snel geschreven teksten werken ze dan later uit in presentabele vorm.

Dergelijke activiteiten bereiden hen voor op het voortgezet onderwijs, waar een zekere snelheid van werken verwacht wordt.

Het voortgezet onderwijs

De nadelige invloed van een moeilijk leesbaar handschrift op het schriftelijk taalgebruik is in de beschermde sfeer van de basisschool nog niet eens zo snel merkbaar. Maar in het voortgezet onderwijs krijgt het grafisch onvermogen zeker vervelende gevolgen. Door de toenemende werkdruk, de vereiste snelheid van werken en de rusteloosheid van pubers, op zoek naar een eigen identiteit, verandert de individuele schrijfbeweging. Als er in het basisonderwijs geen stevig fundament is gelegd, lopen de leerlingen daar gemakkelijker mee vast.

Voor een aantal leerlingen lijkt schrijfbegeleiding in het voortgezet onderwijs hoe dan ook nodig. Aandacht van leerkrachten voor de vormgeving van het handschrift en voor de layout van een tekst komt de overzichtelijkheid en het schrijven en leesplezier ten goede.

Jammer genoeg komt 'schrijven' als vak niet voor in de onderwijsprogramma's van de lerarenopleidingen.

Voordelen

Behalve voor de leerlingen die minder vaak met handschriftproblemen zullen komen te zitten, heeft de hierboven geschetste begeleiding ook voordelen voor de leerkracht. Door de individualisering kost het schrijfonderwijs minder tijd; de kinderen hoeven niet meer uren te oefenen op een handeling waar ze niet aan toe zijn. Als ze er wél aan toe zijn, verloopt het voorbereidend en aanvankelijk schrijven snel en soepel.

Door de niet-klassikale werkwijze hoeven de snelleren ook niet meer te wachten met de volgende stap totdat ook de minder vlotten daaraan toe zijn. Beide groepen kunnen, in een goed opgezet en begeleid schrijfonderwijs, heel wat tijd zinvoller besteden.

Perspectief

De integratie van kleuter- en lagere school biedt een uitstekende gelegenheid het schrijfonderwijs inhoudelijk en motorisch beter te onderbouwen. Een ononderbroken ontwikkelingslijn en individualisering vragen echter allereerst inzicht van de leerkrachten in het natuurlijk verloop van het

schrijfproces en in de noodzakelijke pedagogisch-didactische begeleiding ervan.

Jammer genoeg is er weinig inhoudelijke ondersteuning op dit gebied. De landelijke pedagogische studiecentra hebben weinig informatie over dit onderwerp in huis. Er zijn nauwelijks nascholingscursussen rond (de didactiek van) het schrijfonderwijs. De docenten Schrijven op de PABO's moeten sterk op eigen kompas varen.⁴ Zij zien hun studenten vaak maar één uur per week gedurende één cursusjaar. Naast het werken aan de eigen vaardigheid van de studenten blijft er dan veel te weinig tijd over voor de didactische kant van het vak.

Hopelijk maakt de integratie wel een eind aan de tendens, steeds meer voorbereidende leeractiviteiten naar de kleuterklas te verplaatsen. De bezwaren tegen het 'kleuterschrijven', zoals dat de laatste jaren op veel scholen ingang vond, mogen uit bovenstaand artikel duidelijk zijn geworden. Een goed schrijfonderwijs vraagt een nauwkeurige fasering in het voorbereidend en aanvankelijk schrijven. Daarvoor en daarnaast moet er ruimte zijn voor kinderen om zelf te experimenteren met het 'krabbelen' van lettervormen, woorden en brieven. Maar vooral is het van belang, dat ze pas met voorbereidend en aanvankelijk schrijven beginnen op het moment dat ze eraan toe zijn.

Noten

- 1 Op 9 november organiseert de Landelijke Vereniging van Remedial Teachers een schrijf-studiedag aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Voor meer informatie kunt u terecht bij:
Mevrouw J. van Huizen
Fuikweg 35
2141 XG Vijfhuizen
tel. 02508 - 1652.
- 2 *Schrijftaal* is een nieuwe schrijfmethode voor de basisschool, waarin direct met lopend schrift kan worden begonnen. Uitgegeven bij Zwijssen 1984.
- 3 De vereniging 'Le bon départ' houdt dit jaar haar jaarlijkse studiedag voor leerkrachten die willen kennismaken met de methode op 2 november in Utrecht. Contactpersoon:
Mevrouw S. Klomp
Ukkelstraat 9
4826 DN Breda
tel. 076 - 871944.
- 4 In het B-deel van het Modelonderwijsleerplan PABO, *Bewegen en Schrijfontwikkeling*, benadrukken de auteurs het belang van aansluiting bij de ontwikkeling van het lichaamsplan van kinderen. Maar de brochure is nogal mager en blijft in gebreke wat betreft het geven van een systematische opbouw van het schrijfonderwijs. Uitgegeven bij de SLO 1982.

Literatuur

Dorp, Agaath van *Vorbereidend en aanvankelijk schrijven bij kinderen met motorische en senso-motorische stoornissen* Amsterdam, Stichting Schrijfpedagogisch Studiecentrum, 1985
Holle, Britta *De motorische ontwikkeling van normale en geretardeerde kinderen* Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1977

